

Drd. Ionela ZAHARIA

CLERUL MILITAR ROMÂN DIN AUSTRO-UNGARIA (1914-1918)

Cărți de rugăciuni ortodoxă și greco-catolică pentru soldații români din Austro-Ungaria

Comemorarea centenarului izbucnirii Primului Război Mondial a declanșat o revigorare a cercetărilor dedicate acestui eveniment ce a avut repercusiuni în toate sferele vieții private și publice. Între numeroasele aspecte care nu au fost încă amănunțit cercetate în istoriografia românească se află și aportul clerului militar român din Austro-Ungaria în timpul Marelui Război. Articolul de față își propune să prezinte, succint, activitatea și rolul acestora pe diferitele fronturi, în spitale sau lagărele de prizonieri unde au fost trimiși să își facă datoria.

De ce am ales această temă? Nici un eveniment istoric precedent nu a solicitat o atât de mare nevoie de sprijin spiritual. Prin activitățile lor, majoritatea preoților militari a reușit, ținând cont de circumstanțele politice și de influența pe care încă o exercitau la nivel moral și spiritual, să ofere milioanele de soldați aflați pe diferitele fronturi posibilitatea de a face față spaimei, deznădejzii, suferinței sau dorului de casă.

Cum? Prin propovăduirea importanței sufletului, care este nemuritor, și a mijloacelor de a dobândi mântuirea ducând o viață creștinească, conform învățăturilor Mântuitorului, prin rugăciune, spovedanie și împărtășanie. Aceleași circumstanțe au făcut ca preoții militari să fie responsabili și pentru dezvoltarea unei religiozități aparte, în care s-a pus accentul pe împlinirea datoriei față de conducerea politică, văzută ca fiind rânduită de Dumnezeu, chiar dacă acest lucru presupunea ca ortodocșii să lupte contra ortodocșii și români contra români.

Perioada premergătoare Marelui Război

Preoți care să însoțească soldații pe câmpul de luptă pentru a obține intercesiunea divină există încă din Antichitate. În Austro-Ungaria, unul dintre cele mai puternice fiefuri ale catolicismului, serviciul religios al armatei avea o

tradiție de secole. Unul dintre cele mai vechi regulamente pentru capelani militari de pe aceste teritorii datează încă din secolul al XVII-lea². Despre existența unor români în acest serviciu putem vorbi însă doar de la finele secolului al XVIII-lea, după constituirea regimentelor grănicerești. O primă dovadă documentară ar fi o cerere aprobată de împăratul Iosif al II-lea, înaintată în 1758 de Mitropolitul de Karlovač, Pavle Nenadović. Mitropolitul solicita numirea unor preoți ortodocși la regimentele grănicerești în care se găseau ortodocși, măcar pe timp de război. Pe timp de pace nevoile religioase ale acestora urmau să fie împlinite de preoții civili locali. În 1834 au fost instituți și primii preoți militari români permanenți la unele dintre regimente³.

După realizarea reformei politice din 1867 și transformarea monarhiei într-un stat bicefal, întregul sistem statal a fost reorganizat conform noilor circumstanțe. Reformele au atins și clerul militar care trebuia să fie în concordanță cu transformările efectuate în cadrul armatei și anume desființarea regimentelor de graniță, împărțirea armatei în armata cezaro-crăiască comună (k.u.k. Armee), care avea menirea de a apăra imperiul de amenințările externe, k.u. Honved, care avea menirea să păstreze ordinea în jumătatea de imperiu aflată sub influența maghiară și k.k. Landwehr-ul, care trebuia să mențină ordinea în partea de imperiu controlată de Viena.

Cea mai importantă instanță clerical-militară și consilier al Ministerului de Război pe probleme religioase era vicarul apostolic al armatei. Acesta păstra o evidență a componenței confesionale a fiecărui regiment și colabora împreună cu ministrul de Război și împăratul în privința numirii de preoți militari. Acolo unde se constata necesară trimiterea unui preot militar ortodox sau greco-catolic se lua legătura cu mitropoliții și apoi cu episcopii acestor denomiinații pentru a putea găsi un candidat. Cei care aplicau pentru funcție trebuiau să îndeplinească o serie de cerințe: să fie sub 40 de ani, să aibă o constituție sănătoasă, să fie cetățeni ai imperiului, să aibă un comportament impecabil și să cunoască cel puțin încă o limbă dintre cele vorbite în imperiu, exceptând limbile germană sau maghiară. Dacă erau acceptați și exista un post disponibil aceștia erau trecuți în stand activ, dacă nu exista un post disponibil aceștia erau trecuți în rezervă până în momentul eliberării unui post sau în cazul în care se cerea suplimentarea posturilor. De asemenea, toți absolvenții de studii teologice erau trecuți în momentul numirii în funcția de preot în rezervă în caz de război. După numirea în funcție, preoții militari erau subordonați, din punct de vedere militar, comandantului trupelor unde fuseseră detașați. Din punct de vedere religios, aceștia erau subordonați prim preotului militar ortodox sau prim preotului militar greco-catolic și

episcopului din episcopia din care proveneau. Preoții greco-catolici erau responsabili din punct de vedere religios și în fața vicarului apostolic al armatei⁴. Înaintea izbucnirii Marelui Război majoritatea preoților români din Dubla Monarhie își făceau datoria în circumscripțiile militare unde se aflau soldați sau studenți români: în Transilvania și Cernăuți, dar și în Budapesta, Sarajevo, Viena, Kassa (astăzi Košice în Slovacia) și Ragusa.

În februarie 1914 aproximativ 11 preoți români serveau în cadrul Serviciului militar al Armatei Austro-Ungare, în armata comună. La aceștia se adaugă nouă preoți militari români greco-catolici și 12 ortodocși la Honvezi și încă trei ortodocși la Landwehr⁵. Numărul acestora poate fi însă mai mare. Neavând o statistică clară privind naționalitatea preoților greco-catolici și ortodocși din Bucovina este dificil să îi identificăm pe români doar după nume.

Datoriile lor erau să țină sfintele slujbe în zilele de duminică și sărbători, să ofere soldaților posibilitatea de a primi Sfânta Spovedanie și Sfânta Împărtășanie, să îi povățuiască moral și spiritual, să le reamintească de obligațiile față de tron și patrie, să îi viziteze pe bolnavi, să îi consilieze pe cei care au încercat să se sinucidă, pe cei aflați în închisoare, să predea religie studenților români aflați în stabilimentele de învățământ militar și să ofere un bun exemplu în orice împrejurare. Pentru a le face posibilă activitatea în locațiile în care erau detașați, dacă nu exista o capelă ortodoxă sau catolică (doar pentru greco-catolici), aceștia aveau la dispoziție o capelă mobilă care conținea tot ceea ce era necesar pentru a desfășura sfintele slujbe și o geantă special concepută pentru a putea merge în spitale și închisori. Partea materială era asigurată de Ministerul de Război, Departamentul 9, prin Vicariatul Apostolic al Armatei⁶.

Una dintre caracteristicile importante ale Armatei Austro-Ungare în perioada premergătoare Marelui Război a fost toleranța religioasă. Deși Austro-Ungaria era un fief al catolicismului relațiile dintre confesiuni erau cordiale. Existau preoți militari romano-catolici, greco-catolici și ortodocși, pastori evanghelici, imami, mufti și rabini militari care să îngrijească nevoile spirituale ale tuturor ofițerilor și soldaților. Edmund Glaise von Horstenau, istoric militar, viitor general, ministru de interne și vice-cancelar al Austriei după 1918, menționa în memoriile sale că acest spirit era promovat chiar de către împărat, care era un model pentru orice funcționar⁷. De asemenea, în pofida micilor tensiuni existente între România și Austro-Ungaria, în privința românilor transilvăneni, relațiile dintre preoții militari ortodocși din Austro-Ungaria și preoții din Vechiul Regat se pare că erau și ele amicale, precum indică o scrisoare între preotul și profesorul universitar Nicolae Dobrescu din București și prim preotul militar ortodox român Pavel Boldea din Viena⁸. Preotul Boldea îi cerea lui Dobrescu, prieten vechi care studiasse la Viena, ajutor într-o problemă financiară cu unul dintre preoții militari români, care slujise în Viena, și care executase o traducere a regulamentului pentru preoții militari din Austro-Ungaria pentru ministrul Spiru Haret.

Izbucnirea Primului Război Mondial

Asasinarea arhiducelui Franz Ferdinand și a soției acestuia la Sarajevo la 28 iunie 1914 a declanșat un război care a schimbat radical întreaga lume, fizic și spiritual. Declarația de război a Austro-Ungariei către Serbia a atras după sine, ca într-un joc de domino, toate statele Europei și a fost urmată de o mobilizare fără precedent. Generalizarea conflictului a făcut ca numărul soldaților pe front, cel al victimelor și al prizonierilor de război să crească într-un timp scurt mult mai repede decât se preconizase și astfel și nevoia de a suplimenta numărul preoților militari care să se ocupe de nevoile spirituale ale acestora a crescut. Conform legilor privitoare la mobilizare, orice preot putea fi chemat în serviciul militar, în caz de nevoie, și în funcție de abilitățile și starea de sănătate a fiecăruia⁹. Cei chemați să slujească pe perioada războiului depuneau un jurământ prin care se obligau să își facă datoria față de patrie, împărat și urmașii acestuia.

Mulți dintre ierarhii bisericilor din Austro-Ungaria, ortodocși și greco-catolici, dar și vicarul apostolic al Armatei Austro-Ungare și papa Benedict al XV-lea au înțeles războiul ca pe o pedeapsă venită din partea lui Dumnezeu pentru păcatele lumii. Această viziune au subliniat-o și în pastorelele trimise către cler și mireni. În aceste scrieri oficiale ei priveau slujirea pe front ca pe o datorie cetățenească, o jertfă reclamată de tron, un pahar de suferință împărțită și de alte neamuri, un moment de cercetare rânduit de Dumnezeu, pentru care omenirea trebuia să arate răbdare și voință în întoarcerea pe calea cea dreaptă¹⁰. În discursul lor oficial, ei menționau că misiunea bisericii era aceea de a ajuta lumea să se întoarcă pe calea cea dreaptă, a credinței, milosteniei și dragostei de aproapele aflat în suferință. În aceste circumstanțe preoții militari au fost îndemnați să îi povățuiască pe soldați cum să fie buni creștini pe front și cum să își mântuiască sufletul în cazul în care își vor pierde viața în război¹¹. Pe lângă acest deziderat toți preoții au fost implicați și în propaganda de război, care era parte din datoria asumată prin

Capela ortodoxă din lagărul de prizonieri de la Feldbach, landul Stiria, Austria. Fotografie din broșura: Bilder aus österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen-Lagern, Fürsorge Komitee des Österreichischen und des Ungarischen Roten Kreuzes für Kriegsgefangene (Comitetul de ajutorare al Crucii Roșii austriece și ungare pentru prizonieri de război)

jurământul depus la investirea în funcție. Unii s-au implicat mai mult, alții mai puțin, în funcție de conștiința și opțiunile politice ale fiecăruia. Rapoartelor pastorale trimise de preoții militari români ortodocși către comandamentele superioare ale armatelor și de cei greco-catolici către Vicariatul Apostolic al Armatei și memoriile acestora și ale soldaților austro-ungari pot ilustra mult mai detaliat ceea ce a însemnat practic a fi preot militar și care erau interesele autorităților în acordarea asistenței religioase pe front.

Activitățile pe front

Activitățile preoților depindeau în mare parte de locul în care erau detașați, pe linia frontului sau în spatele acesteia. Cei trimiși pe linia frontului aveau de obicei datoria de a asista soldații aflați acolo, în timpul ofensivelor trebuiau să se alăture cortului de prim ajutor și să ofere sprijin medicilor și sanitarilor, să ofere ultima spovedanie și împărtășanie muribunzilor, să îi înmormânteze pe cei decedați și să viziteze cele mai apropiate spitale. Cei aflați în spatele frontului aveau de obicei sub jurisdicția lor soldații răniți și bolnavi, lagărele de prizonieri și erau la dispoziția comandamentelor militare pentru diferite proceduri birocratice¹². Conform rapoartelor pastorale trimise în perioada 1914-1915 de pe front, preoții trebuiau să raporteze slujbele ținute, titlul predicilor, numărul participanților, câți soldați și ofițeri s-au spovedit și împărtășit, ce era întreprins pentru a menține religiozitatea și moralul trupelor ridicate, situația slujbelor religioase din spitale, situația înmormântărilor și numărul acestora, unde fuseseră săvârșite, situația registrelor și a capelelor mobile¹³.

Câteva dintre amintirile preotului greco-catolic dr. Aaron Lupșa trimis pe frontul din Serbia iar mai apoi, în 1915, pe cel din Rusia, ne oferă o breșă prin care putem să ne facem o idee privind modul în care se desfășura activitatea în linia întâi:

Serbia, 25. Noiembrie 1914. Mi s-a dat de înțeles că într-o pădure, nu departe, zace un om mort. M-am pregătit să îl înmormântez din timp, înainte să înceapă focul de artilerie inamic, și eram aproape gata cu înmormântarea când sârbi și-au început ofensiva zilnică. La început au început să zboare deasupra noastră câteva grenade, apoi a început însă un foc

masiv de șrapnele...până la superioratul armatei a ajuns vestea că am murit atunci¹⁴.

Situația nu era mai ușoară nici pentru preoții aflați în spatele liniei întâi. Chiar dacă nu aveau de-a face cu spaimele bombelor și a imaginilor terifiante de la cortul de prim ajutor și aceștia aveau o misiune dificilă, aceea de a îi sfătui pe cei ce urmau să fie trimiși în linia întâi, de a îi consola și îmbărbăta pe cei din spitale și lagărele de prizonieri. Spre exemplu preotul ortodox militar Virgil Ciobanu, detașat la Comandamentul Militar Budapesta, menționa în raportul său pentru prima jumătate a anului 1915 următoarele activități: Sfânta Liturghie pentru soldații români de la garnizoana din Budapesta, în capela ortodoxă (aflată în casa în care se născuse Emanoil Gojdu) în jurul orei opt și jumătate dimineața, de două sau trei ori pe lună; slujbă pentru depunerea jurământului de credință; în fiecare duminică și zi de sărbătoare, începând cu ora zece, Sfânta Liturghie pentru bolnavi. Temele predicilor tratau adesea: *Evanghelia zilei; Valoarea vieții în virtuți; Valoarea morții pentru familie, locurile natale, patrie și tron; Rugăciune de mulțumire lui Dumnezeu pentru bogata recoltă prin care va fi biruit dușmanul¹⁵.*

De asemenea, trebuie menționat faptul că preoții s-au implicat și în colecta de cărți și broșuri în special pentru cei aflați în spitale, departe de casă. În misiunea lor ei au fost sprijiniți de diferite societăți, asociații, Crucea Roșie etc. Cele mai răspândite și populare cărți au fost cele de rugăciuni, special concepute pentru cei aflați pe front și tipărite în toate limbile vorbite în imperiu. Ele conțineau tot ceea ce era considerat necesar pentru soldații aflați pe front: rugăciuni pentru diverse trebuințe, cântece patriotice și texte care să întărească loialitatea, instrucțiuni de igienă. Documente din arhiva Vicariatului Apostolic al Armatei, aflate în Arhivele de război din Viena, dovedesc cererea mare de cărți de rugăciuni, în special după 1916. Această activitate era însă atent supravegheată de autoritățile militare care doreau să prevină demoralizarea sau pătrunderea ideilor considerate subversive pe front¹⁶.

În mentalitatea tradițională a soldaților preotul reprezenta una dintre autoritățile cele mai de seamă în sfera spiritual-morală, dar și cea politică. Importanța unei înmormântări după tipicul creștin era marea preocupare a multora dintre soldați. De asemenea, trecerea timpului a determinat scăderea moralului pe front și în hinterland. Pentru că autoritățile erau conștiente de marea influență a preoților asupra celor aflați mereu în preajma morții, numărul lor a fost suplimentat permanent.

În primul an de război preoții militari români au slujit atât pe frontul din Balcani cât și pe cel rusesc. După intrarea Italiei în război o mare parte dintre aceștia a fost trimisă pe acest nou front, datorită incertitudinilor privind atitudinea României.

Slujba înmormântării în lagărul de prizonieri de la Lebring, landul Stiria, Austria.

Fotografie din broșura: Bilder aus österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen-Lagern, Fürsorge Komitee des Österreichischen und des Ungarischen Roten Kreuzes für Kriegsgefangene (Comitetul de ajutorare al Crucii Roșii austriece și ungare pentru prizonieri de război)

Lagărele de prizonieri de război

Nici în lagărele de prizonieri situația nu a fost una mai bună. Majoritatea prizonierilor luați de Austro-Ungaria până în 1915 au fost sârbi și ruși ortodocși. Conform regulamentului internațional privitor la prizonierii de război, al cărei semnatar era și Austro-Ungaria, aceasta se obliga să respecte nevoile spirituale ale prizonierilor. Acest fapt a dus la creșterea nevoii de preoți ortodocși vorbitori de sârbă sau/și rusă. Astfel, s-a făcut apel către episcopii din Banat și Bucovina. Cei repartizați să se ocupe de lagăre au avut inițial datoria de a ține acolo, măcar o dată pe lună, Sfânta Liturghie¹⁷. Uneori, în caz de urgență, locul acestora era luat de preoții catolici din vecinătatea lagărelor¹⁸. Epidemiile care au izbucnit la scurtă vreme după înființarea lagărelor, datorită condițiilor igienice precare și lipsei de pregătire în gestionarea unui număr masiv de prizonieri, a dus la o rată foarte mare a deceselor în aceste stabilimente. Acest fapt a determinat din nou creșterea nevoii de preoți responsabili doar de un lagăr sau câteva lagăre subordonate unui comandament militar, care să officieze înmormântări și cele de trebuință pentru muribunzi.

Unul dintre preoții militari detașați să vegheze asupra românilor din spitale și asupra sufletelor prizonierilor ruși de la Debrecen a fost părintele Coriolan Buracu, de loc din Caransebeș. În însemnările lui menționează faptul că majoritatea celor captivi acolo erau ținuți în condiții precare. Conform notițelor sale, una dintre bolile cele mai crunte care a secerat într-o singură zi 429 de oameni a fost holera. Pe aceștia părintele a fost nevoit să îi îngroape în morminte comune. De asemenea, el menționează că pentru păstorirea lor a încercat să învețe puțină rusă de la românii basarabeni luați și ei prizonieri¹⁹.

Un preot român, bucovinean, care a fost detașat să se ocupe în perioada septembrie 1914-mai 1916 de lagărul de prizonieri Kenyérmező a fost preotul Mihai Rusu. Din raportul său către autorități se observă situația critică a epidemiilor dar și curajul său. Părintele Rusu raportează că încă de la început a avut de săvârșit zilnic înmormântări pentru cei răpuși de holeră și slujba ultimei Sfinte Euharistii pentru cei bolnavi, chiar și atunci când epidemia se afla în floare. Din cauza bolilor precum holera, dizenteria sau tifosul, săvârșirea Sfintei Liturghii a fost cel mai adesea interzisă. În februarie 1915 părintele Rusu s-a îmbolnăvit și el de tifos, dar până în martie același an a reușit să se vindece și și-a reluat misiunea²⁰.

Perioada 1916-1918

După intrarea în război a României soldații și preoții militari români au fost mult mai atent supravegheați și situația lor a devenit una foarte delicată. Preoților li s-a ordonat să le reamintească cât mai des cu putință soldaților de jurămintele și datorie. Până în prezent nu am identificat cazuri de preoți militari care să fi dezertat. Majoritatea probabil nu credea în posibilitatea prăbușirii Austro-Ungariei și se gândea că erau legați de datoria lor printr-un jurământ. De asemenea, trebuie avut în vedere faptul că în cazul unei dezertări consecințele se reverberau și asupra familiei rămasă acasă și astfel aveau de ales între familie și sentimentele pentru România. Printre ierarhi, politicieni dar și preoți, persista și

ideea că prin dovedirea loialității la finele războiului își vor primi răsplata, constând în drepturi pentru naționalitatea lor. Raportul trimis de părintele Boldea către autorității, la finele lui 1916, ilustrează foarte bine situația survenită pe front. Acesta declara că atât el cât și preoții militari și soldații români aflați pe frontul din nordul Italiei au continuat să își facă datoria față de Austro-Ungaria și că, conform instrucțiunilor trimise de comandamentul militar al Corpului 7 de care aparținea, le-au predicat soldaților despre loialitatea față de steag și i-au încurajat să își facă datoria mai departe față de tron și patrie²¹.

După 1917 și până în toamna lui 1918 situația a devenit și mai critică, atât pe front cât și în interiorul dublei monarhii. Cauzele principale au fost: crizele interne, lipsa de alimente, moralul scăzut, propaganda inamică și repatrierea soldaților din prizonieratul rusesc care au făcut să pătrundă în monarhie ideea bolșevică²². Drept urmare, autoritățile imperiale au luat decizia de a combate aceste efecte prin propagandă defensivă și ofensivă și astfel s-a înființat Biroul de propagandă împotriva inamicului. Printre măsurile luate de acesta s-a numărat și organizarea de cursuri patriotice, ținute de ofițeri special pregătiți dar și de câțiva preoți militari. Ele erau cursuri speciale ținute pe front, în hinterland și în lagărele pentru soldații repatriați cu scopul de a întări loialitatea față de familia de Habsburg și pentru a explica de ce războiul trebuia continuat, cine erau inamici și care erau ideile lor²³. Preoții erau încurajați în instrucțiuni trimise de la Ministerul de Război să predice mai mult despre: *Dumnezeu și Războiul Mondial, Jurământul soldatului, Bolșevismul și pericolele sale, Cauzele războiului, Situația noastră în război, Consecințe pentru dezertori*²⁴.

Sfârșitul războiului

Preoții militari români din Austro-Ungaria au continuat să își facă datoria până în noiembrie 1918, când devenise clar pentru liderii politici ai românilor din Transilvania că monarhia era pe punctul de a se destrăma. Hotărârea luată de aceștia a fost proclamarea independenței românilor din fosta monarhie și ulterior alipirea la România, profitând astfel de principiul autodeterminării. Preoții militari și soldații români și-au făcut datoria până la primirea ordinelor de încheiere a păcii. Pentru că statul căruia îi juraseră credință înceta practic să mai existe, preoții români s-au implicat în organizarea demobilizării soldaților și au ținut slujbe speciale în care i-au dezlegat pe aceștia de jurământul depus pentru împărat și Casa de Habsburg²⁵.

În concluzie putem sublinia faptul că deși bisericile au condamnat războiul, preoții militari români s-au prezentat la datorie pe toate fronturile, în spitalele și în lagărele de prizonieri. Probabil că acest lucru nu s-a petrecut doar din obligația dată de sfințenia jurământului depus la numirea în funcție, loialism sau teamă de represalii, ci și pentru faptul că preoții nu puteau să îi abandoneze pe cei care aveau mare nevoie de un sprijin moral și spiritual, soldații. Autoritățile au văzut în preoții militari un sprijin în păstrarea motivației pentru luptă și mai târziu și un mijloc de propagandă. Pentru soldați ceea ce a fost mai important a fost posibilitatea de a își mântui sufletul și de a avea ceva familiar în vertijul vieții de pe front. O dovadă a acestei aserțiuni este faptul că după război religiozitatea nu a scăzut ci s-a intensificat și pentru

mulți preotul militar a rămas în amintire pentru sprijinul spiritual pe care l-au simțit pe front în momentul slujbelor, în vorbele din timpul predicilor sau în cărțile de rugăciuni oferite de acesta²⁶.

ROMANIAN MILITARY CLERGY FROM AUSTRIAN-HUNGARY (1914-1918)

The article presents the role of the Romanian military clergy from Austrian-Hungary during the First World War. There is information regarding the activity of the military priests that were sent on the battle fields, in hospitals or in prisoners' camps in order to do their duty.

Keywords: Romanian military clergy, First World War, prisoners' camps, hospital, battle fields

NOTE

- 1 Universitatea Babeș-Bolyai.
- 2 Emerich Bijelik, Geschichte der k.u.k. Militärseelsorge und des Apostolischen Feldvikariates (Istoria Serviciului Militar al Armatei și Vicariatului Apostolic al Armatei), Wien, 1901, p. 15.
- 3 Emerich Bijelik, Geschichte der k.u.k. Militärseelsorge..., pp. 290-291.
- 4 Dienstvorschrift für die Militärgeistlichkeit (Regulament pentru preoții militari), Wien, k.k. Hof- und Staatsdruckerei, 1901.
- 5 Şematisme militare: Militärschematismus für 1914, k.u.k. Hof- und Staatsdruckerei, Wien, pp. 1135-1136; A Magyar Királyi Honvedseg es Csendorseg Nevkönyve, Pallas Irodalmi es Nyomdai Reszvenytarsag, Budapest, 1918, pp. 599-601; Ranglisten der k.k. Landwehr und k.k. Gendarmerie, k.u.k. Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1916, pp. 181-183.
- 6 Dienstvorschrift für die Militärgeistlichkeit, pp.18-20, 46-51, 101-103.
- 7 Peter Broucek, Ein General im Zwiellicht. Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau (Un general la amurg. Amintirile lui Edmund Glaise von Horstenau), Böhlau Verlag, Wien 1980, p. 293.
- 8 Arhivele de stat din Viena, Arhivele de război: AT-OeStA, KA, ZSt, KM, HR, Akten 468 Abteilung (Departamentul) 9 (1914).
- 9 Reichsgesetz Blatt für das Kaiserthum Österreich (Foaia Legilor Imperiale), 1868, p. 443.
- 10 Episcopul Ioan I. Papp al Aradului în epistola către cler și mireni cu ocazia sărbătorii Sfințelor Paști 1915: AT-OeStA, KA, ZSt, KM, HR, Akten 767 Abteilung 9 (1915).
- 11 „Cultura Creștină”, nr.19-20, 10 decembrie 1914; „Foaia Diecezană”, nr. 51/1914, pp.1-3; AT-OeStA, KA,ZSt, KM, HR, Akten 767 Abteilung 9 (1915); „Revista Teologică”, nr. 1-2/1915.
- 12 Dienstvorschrift für die Militärgeistlichkeit, pp. 62-64.
- 13 AT-OeStA, KA, MBeh, AFV, 215 Pastoralberichte (Rapoaarte pastorale) 1915.
- 14 Citat tradus din limba germană din cartea: Viktor Lipusch, Österreich-Ungarns katholische Militärseelsorge imWeltkriege (Serviciul catolic militar al armatei austro-ungare în Războiul Mondial), Verlag für Militär- und Fachliteratur, Graz, 1938, p. 170.
- 15 AT-OeStA, KA, ZSt, KM, HR, Akten 767 Abteilung 9 (1915).
- 16 AT-OeStA, KA, MBeh, AFV, 202 Gebetbücher (Cărți de rugăciuni).
- 17 Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land, 18 October 1907 (Conferința păcii 1907). Accesat în 17.06.2014. <https://www.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/385ec082b509e76c41256739003e636d/1d1726425f6955aec125641e0038bfd6>; Pastoralblatt für k.u.k katholische Militär- und Marinegeistlichkeit (Ziar pentru preoți militari catolici de la armata comună și marină), nr.1, 6 ianuarie 1916, p. 11; Oltmer Jochen, Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs (Prizonieri în Europa Primului Război Mondial), Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn-Munich-Vienna-Zürich, 2006, pp. 17-19.
- 18 Rudolf Koch, Das Kriegsgefangenenlager Sigmundsherberg 1915-1919 (Lagărul de prizonieri de la Sigmundsherberg), Verlag der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, Viena, 1981, pp. 277-281.
- 19 Valeriu Leu, Nicolae Bocșan, Marele Război în memoria bănățeană 1914-1919, Cluj Napoca, Editura Presa Universitară Clujeană, 2012, p. 517.
- 20 Michael Russu, Beschäftigungsjournal (Jurnal de activitate), AT-OeStA, KA, ZSt, KA, KM, HR, Akten 982 Abteilung 9 (1916).
- 21 AT-OeStA, KA, MBeh, AFV, 223 Pastoralberichte 1916.
- 22 Mark Cornwall, The Udermning of..., pp. 40-50.
- 23 AT-OeStA, KA, MBeh, AFV 180 Geschichte der Militärseelsorge (Istoria Serviciului militar al armatei).
- 24 AT-OeStA, KA, Mbeh, AFV 177 Akten;
- 25 „Timpul Nou”, nr. 2-3, 26 noiembrie 1918, p. 2.
- 26 A se vedea „Foaia Diecezană”, nr.5/1934, pp. 2-3.